

УДК 343.21(430)»15»

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.7>

НЕОБХІДНА ОБОРОНА Й ІНШІ ОБСТАВИНИ, ЩО ВИКЛЮЧАЛИ ЗЛОЧИННІСТЬ ДІЯННЯ, У НОРМАХ НІМЕЦЬКОЇ КОДИФІКАЦІЇ – КАРОЛІНІ 1532 Р.

Доль І.Р.,

*аспірантка кафедри історії держави,**права та політико-правових учень**юридичного факультету**Львівського національного університету імені Івана Франка*

Доль І.Р. Необхідна оборона й інші обставини, що виключали злочинність діяння, у нормах німецької кодифікації – Кароліні 1532 р.

Стаття присвячена кримінально-правовим нормам про обставини, що виключали злочинність діяння, у німецькій ординації – Кароліні 1532 р. Проаналізовано визначення й умови правомірності необхідної оборони, що містилися в Кримінально-судовій ординації Карла V Габсбурга. Серед обставин, що виключали злочинність діяння, у німецькому збірнику 1532 р. було зосереджено найбільше уваги та відведено аж сім статей (139–145). Для більш точної характеристики стану необхідної оборони німецькі законодавці XVI ст. вдалися до прикладів як самого стану, так і обставин, які виключали його правомірність.

Згідно з нормами Кароліні 1532 р. необхідна оборона повинна була відбуватися в разі неможливості втечі від нападника, який посягав на життя чи здоров'я особи. Такий напад мав відбуватися безпосередньо, але особа, що захищалася, не мусила чекати саме на фізичний удар, якщо обставини ситуації однозначно вказували на намір нападника завдати шкоду згаданим благам.

Кароліна 1532 р. деталізовано регулювала підстави й особливості доведення стану необхідної оборони і його правомірності. Зокрема вона поклала тягар доведення правомірності необхідної оборони на особу, що оборонялася. Коли їй не вдавалося довести правомірності необхідної оборони, вона притягувалася до кримінальної відповідальності. Німецька ординація регулювала окремою статтею (144) стан необхідної оборони, вчиненої чоловіком при нападі жінки. Також визначалися правові наслідки необхідної оборони, вчиненої в умовах добросовісної помилки (фактично – уявна оборона).

Крім необхідної оборони, німецька ординація 1532 р., окреслювала низку інших обставин, що виключали злочинність діяння. До них належала у тому числі «пряма голодна потреба», яка могла за певних умов звільняти особу від кримінальної відповідальності у разі вчинення нею крадіжки. Усі обставини, що виключали злочинність діяння, повинні були встановлюватися у кожній справі суддями та шефенами за попереднім висновком вчених-знавців у сфері права. Вони також могли своїм висновком визнати такою, що виключала злочинність діяння, обставину, яка не містилася в законодавстві.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, необхідна оборона, захист життя та здоров'я, юридична помилка, нестерпний голод.

Dol I.R. Necessary defense and other circumstances, excluding criminality of an act under the provisions of the German Codification Carolina of 1532.

The article is devoted to the criminal law provisions on circumstances excluding the criminality of an act in the German Ordinance Carolina of 1532. It analyzes the definition and conditions for the legitimacy of necessary defense as outlined in the Criminal Court Ordinance of Charles V Habsburg. Among the circumstances excluding the criminality of an act, the German codification of 1532 devoted the most attention to necessary defense, allocating as many as seven articles (139–145) to it. To provide a more precise characterization of the state of necessary defense, 16th-century German legislators included examples of both the state itself and the circumstances that excluded its legitimacy.

According to the Carolina Ordinance of 1532 provisions, necessary defense was permissible only when it was impossible to flee from an attacker threatening a person's life or health. Such an attack had to be direct, but the defending person was not required to wait for an actual physical blow if the circumstances indicated the attacker's intent to cause harm to the mentioned legal interests.

The Carolina Ordinance of 1532 provided detailed regulations regarding the grounds and features of proving the state of a necessary defense and its legitimacy. In particular, it placed the burden of proving

the legitimacy of a necessary defense on the defending person. They were subject to criminal liability if they failed to prove their legitimacy. The German ordinance specifically regulated the state of a necessary defense committed by a man in response to an attack by a woman (Article 144). Additionally, it determined the legal consequences of a necessary defense committed under a bona fide mistake (essentially, a putative defense).

In addition to necessary defense, the German ordinance of 1532 outlined several other circumstances that excluded the criminality of an act. Among them was «direct starving necessity,» which, under certain conditions, could exempt a person from criminal liability for theft due to extreme hunger. All circumstances, excluding the criminality of an act, had to be determined in each case by judges and assessors based on a prior conclusion from legal scholars. In this legal opinion, they could also recognize that any other circumstance not explicitly provided for in the legislation would also exclude the criminality of an act.

Key words: criminal liability, necessary defense, protection of life and health, legal mistake, unbearable hunger.

Постановка проблеми. Важливою частиною системи кримінального права на сучасному етапі цивілізаційного розвитку є інститут обставин, що виключають злочинність діяння. Вони становлять певні явища суспільної дійсності, які ззовні подібні до злочинів, але вважаються правомірними за умови дотримання вимог законодавства стосовно їхньої допустимості. Як і кожен правовий інститут, обставини, що виключають злочинність діяння, має можливість розвиватися та вдосконалюватися за умови його регулярного теоретичного переосмислення, яке не може відбутися без аналізу процесів історичного становлення та походження відповідних норм. Одним із визначальних етапів розвитку обставин, що виключають злочинність діяння, у кримінальному праві Європи було їхнє закріплення у видатній пам'ятці німецького права – Кримінально-судовій ординації Карла V Габсбурга, відомій також як Кароліна 1532 р. (у тексті цієї статті також означається словами-синонімами – загальноімперський закон, збірник німецького права, кодифікація тощо).

Метою статті є з'ясування особливостей юридичної конструкції норм про обставини, що виключали злочинність діяння, у німецькій ординації Кароліна 1532 р.

Виклад основного матеріалу. У Кримінально-судовій ординації Карла V значиме місце займали обставини, які виключали кримінальну протиправність діяння. Найважливішим серед них був стан необхідної оборони, що був знаним у Німеччині і до кодифікації 1532 р. та застосовувався згідно з місцевим правом (Landrecht) окремих земель [1, s. 316]. Кароліна наголошувала на необхідності аналізу кожного конкретного випадку необхідної оборони з метою не допустити перебільшення її меж та відсутності зловживання. Якщо дії того, хто оборонявся, визнавалися неправомірними, він повинен був понести за них покарання [2, с. 72].

Ст. 139 Кароліни формулювала поняття необхідної оборони в такий спосіб: «Якщо хтось, здійснюючи правомірну необхідну оборону для порятунку свого тіла та життя, позбавить життя того, хто змусив його до цієї необхідної оборони, то він не буде в цьому ні перед ким винним» [3, s. 65]. Наступна, ст. 140 була радше конкретизацією попередньої статті, яка її пояснювала, ніж типовим продовженням законодавчого тексту. Так, у ній вказувалося, що якщо на когось напали зі смертельною зброєю чи знаряддям або завдали йому удару, і той, хто зазнав насильства, не міг шляхом втечі уникнути шкоди або небезпеки для «свого життя, тіла, честі й доброї слави», то він міг «безкарно захищати своє життя і тіло шляхом правомірної оборони» [4, с. 99].

І якщо при цьому той, хто зазнав нападу, позбавляв життя нападника, то він вважався «у тому не винен і не зобов'язаний чекати з обороною, поки не буде завдано удару, незважаючи на писане право й звичаї, що цьому суперечать» [3, s. 65]. Останнє речення дозволяє припустити, що в різних частинах Священної римської імперії були неоднакові підходи до необхідної оборони, тому загальноімперський закон 1532 р. постановляв, що ці підходи уніфікуються, а особа, що оборонялася, не підлягає кримінальній відповідальності та покаранню.

Польський правознавець Р. Сосік стверджує, що у зафіксованій Кароліною конструкції необхідної оборони містилися три ключові елементи: субсидіарність (оборона повинна була відбуватися в разі неможливості втечі від нападника); визначення нападу як посягання не лише на життя чи здоров'я, а й на інші охоронювані правом блага (зокрема честь і репутацію – «добру славу»); відносна безпосередність нападу при одночасній відсутності обов'язку чекати саме на фізичний удар (за умови, коли обставини однозначно вказували, що нападник має намір завдати шкоду визначеним у законодавстві благам) [5, s. 39]. З іншого боку, варто уточнити, що ординація дозволяла право на необхідну оборону тільки при захисті життя та здоров'я, а про честь і «добру славу» згадувала лише в контексті неможливості втечі від нападника без шкоди цим благам. Ймовірно, у представників привілейованого стану втеча від нападника могла бути розцінена як прояв боягузтва, тому

Кароліна дозволила вбити нападника, щоб у такий спосіб уникнути ганьби для рицаря чи іншої людини, яка дбала про свою репутацію.

Кароліна 1532 р. поклала тягар доведення правомірності необхідної оборони на особу, що оборонялася. У разі якщо обвинуваченому не вдавалося довести правомірності його необхідної оборони, він визнавався винним (ст. 141) [2, с. 72]. Ординація припускала, що в деяких справах позивач може визнати напад або насильство, що загрожувало смертю, але водночас вказати, що той, хто завдав смертельного удару, не повинен був здійснювати право необхідної оборони та виправдовуватися цим, оскільки убитий мав правомірні підстави для нападу або насильства [4, с. 99].

Далі ст. 142 наводила приклади таких правомірних нападів і насильства: убитий застав того, хто оборонявся, за статевим актом зі своєю дружиною або донькою, чи за іншим злочином, що підлягає покаранню, і правомірно вчинив щодо такого злочинця насильство, що загрожувало смертю, напав або позбавив його свободи; або ж позбавленому життя було доручено за службовим обов'язком затримати засудженого вбивцю, і необхідність змушувала погрожувати йому зброєю та застосовувати до нього насильство і примус із метою такого затримання, тож він діяв правомірно; або позбавлений життя повністю перебував у владі того, хто претендував на необхідну оборону, під час вбивства, тому не було потреби застосовувати насильство; або ж убитий після вчиненого ним першого насильства відступив, а той, хто завдав смертельного удару, не будучи змушений до цього обставинами, переслідував його з власної волі й убив лише під час цього переслідування [3, с. 66].

Як і у вказаних у ст. 142 прикладах, так і якщо було доведено, що той, хто завдав смертельного удару, міг «легко й без небезпеки для свого життя, тіла, честі та доброї слави уникнути нападу втечею», то позбавлення життя, вчинене ним, визнавалося таким, що не підлягає виправданню, оскільки «сталось не внаслідок правомірної необхідної оборони, а зі злим умислом і, отже, підлягало кримінальному покаранню» [4, с. 100].

Позивач повинен був довести наявність вказаних у ст. 142 чи подібних обставин, якщо він мав намір оспорити правомірність необхідної оборони [6, с. 106]. Якщо йому це вдавалося, тоді той, хто завдав смертельного удару, не міг претендувати на визнання стану правомірної необхідної оборони, навіть якщо буде доведено або встановлено, що вбитий першим учинив щодо нього насильство або напад зі зброєю. Коли ж позивачу не вдавалося довести таких фактів, Кароліна 1532 р. доручала суду зважити свідчення обох сторін. Як і при інших складних ситуаціях, ординація вимагала від суддів звернутися за «особливим висновком законознавців», щоб встановити, чи був правомірним стан необхідної оборони та яке покарання треба призначити вбивці, якщо умови цього стану не були дотримані [3, с. 66].

Ст. 143 Кароліни дає інструкції на той випадок, коли при вчиненні вбивства не було свідків, а вбивця мотивував свої дії необхідною обороною «в таких випадках слід розглянути добру чи погану славу кожної особи, місце, де сталося вбивство, яку зброю мав кожен, які рани отримав кожен із них, як кожна сторона поводитися до та після вчиненого, яка зі сторін з найбільшою ймовірністю могла отримати вигоду або перевагу від події, а також які були причини або спонукання для того, щоб убити чи напасти на іншу особу саме в тому місці, де відбулося діяння» [4, с. 101].

Проаналізувавши вказані обставини, «справедливий і обізнаний» суддя повинен був визначити, чи варто вірити показанням вбивці про необхідну оборону. Для доведення стану необхідної оборони при відсутніх свідках ординація 1532 р. вимагала обґрунтувати суду «цілком тверді, сильні й незаперечні підстави» [6, с. 107]. За таких умов Кароліна покладала тягар доведення стану необхідної оборони на обвинуваченого, а позивачеві надавала можливість «безперешкодно подавати будь-які докази протилежного». При винесенні вироку судді повинні були звертатися до «знаючих осіб» (ймовірно, знавців у сфері права), надавши їм якомога повніший виклад фактичних обставин справи [3, с. 67].

У Кароліні окрема стаття була присвячена необхідній обороні, застосованій проти жінки (ст. 144). Як і в інших ситуаціях, суд повинен був врахувати всі обставини справи, дослідити наявні докази й отримати «пораду від законознавців». Також автори німецької ординації 1532 р. у згаданій статті додали: «Нелегко, щоправда, аби жінка могла змусити чоловіка до необхідної оборони, але все ж може трапитися, що люта жінка може довести слабого чоловіка до необхідної оборони, особливо якщо вона має небезпечну зброю, а він – гіршу» [4, с. 102]. Цікавим видається те, що тогочасні законодавці надали чоловіку можливість вдаватися до необхідної оборони проти жінки, але при цьому називали такого чоловіка слабким. У вказаний спосіб було істотно зменшено можливість застосування згаданої статті у практиці, оскільки суспільна мораль Німеччини XVI ст. могла спричинити втрату поваги до чоловіка та його честі, якщо він визнав себе слабким.

Попри те, що в ст. 145 йшлося про необхідну оборону, як і в попередніх статтях, аналіз її змісту дозволяє припустити, що описана в ній обстановка є ближчою до сучасного розуміння уявної обо-

рони, ніж необхідної оборони. Зокрема у ній передбачалося наступне: «Якщо хтось при необхідній обороні, правомірність якої доведена, проти своєї волі позбавить життя невинного уколом, ударом або вистрілом, прийнявши його за того, хто змусив його до оборони, він також не підлягає кримінальному покаранню» [3, с. 69].

Як і німецька кодифікація Кароліна 1532 р., для розвитку європейського кримінального права XVI ст. мали велике значення Статути Великого князівства Литовського 1529 р., 1566 р. і 1588 р. Вони регулювали в тому числі суспільні відносини щодо реалізації необхідної оборони. Зокрема необхідна оборона за кримінальним правом Великого князівства Литовського мала місце при вбивстві або пораненні господарем дому чи маєтку особи, яка вчинила напад на його дім чи маєток (ст. 4, 5 розд. 7 Статуту 1529 р.), вчиненні злодієм татьби (ст. 20, 21 розд. 13 Статуту 1529 р.; ст. 19, 25 розд. 14 Статуту 1566 р.), засідці (ст. 16 розд. 7 Статуту 1529 р.; ст. 19 розд. 11 Статуту 1566 р.) тощо. [7, с. 99–100].

Ст. 19 розд. 11 Статуту 1566 р. встановлювала, що шляхтич, на якого напали із засідки, а він захищаючись ту людину вбив, не підлягав кримінальній відповідальності, якщо повідомив про це органи влади («вряд») і засвідчив «добрими людьми» [8, с. 379]. Статути Великого князівства Литовського ставили аналогічну вимогу щодо особи, яка вбила злодія, що проник у її будинок. Факт такого вбивства теж повинен був засвідчуватись добрими людьми та бути повідомленим органам влади. Якщо убитий злодій був феодално залежним, про факт його смерті необхідно було повідомити також його пана [9, с. 104].

О. Малиновський виокремив такі особливості необхідної оборони за Статутами Великого князівства Литовського: необхідна оборона допускалася тільки як реакція на протиправні дії; небезпека з боку нападника повинна була бути реальною; дозволялася необхідна оборона як особистих немайнових, так і майнових прав; необхідна оборона була можливою у тому числі для захисту чужих прав; здійснюючи необхідну оборону, особа мала право нанести тілесні ушкодження чи вбити нападника; факт необхідної оборони відповідним чином засвідчувався (сусідами, «добрими людьми», возним, а також у суді) [10, с. 24].

Крім стану необхідної оборони, обставини, які виключали кримінальну протиправність діяння, були присутніми згідно зі ст. 150 Кароліни 1532 р. також і в інших випадках [2, с. 73]. До них зокрема відносилися вбивства, вчинені за таких умов:

- Покаранню не підлягав вбивця, якщо потерпілий вчинив перелюб з його дружиною чи донькою;
- Покаранню не підлягав той, хто вбив когось для порятунку життя, тіла чи майна іншої особи;
- У разі вбивства особи, яку мали затримати за службовим обов'язком, якщо вона чинила «недозволений, небезпечний і підступний опір»;
- За вбивство особи, виявленої в нічний час «за небезпечних обставин» у помешканні вбивці;
- Власник тварини, яка позбавила життя людину, якщо він не знав про її агресивність і не міг цього передбачати [3, с. 71–72].

Перелік вказаних обставин не був вичерпним, адже згадана стаття передбачала, що «є багато інших випадків позбавлення життя, які трапляються через причини, за які не наступає кари, оскільки такі причини законні та справедливі» [2, с. 73]. Творці ординації пояснили в її тексті, що вказані обставини «мають безліч особливостей, які можуть вести як до виправдання, так і до відмови у виправданні, тому детальний їх опис і пояснення були б занадто довгими та могли б лише заплутати просту людину» [3, с. 72].

З цих міркувань збірник 1532 р. доручив суддям, які розглядатимуть такі кримінальні справи, звернутися за висновком до знавців у сфері права подібно до того, як вони мали звертатися при визначенні злочинності діяння, не передбаченого Кароліною. І додав, що їм не варто в таких справах «судити самостійно за нерозумними правилами та звичаями, що суперечать праву» [6, с. 113]. Після цього німецькі законодавці пояснили, що раніше в судовій практиці неодноразово траплялися випадки неправильного застосування норм про обставини, що виключають злочинність діяння, а «судді не враховують особливостей кожної справи, проявляючи тим самим крайню необачність, через що вони неодноразово помиляються, чинять несправедливість і стають винними у пролитті крові». До ризиків з'ясування обставин, що виключають протиправність діяння, згадана ст. 150 також відносила надмірне зволікання суддів і шефенів, а також їхні спроби безпідставною виправдати винних у злочинах [4, с. 107–108].

При певних умовах обставиною, що виключала злочинність діяння, могла стати «пряма голодна потреба». Вона стосувалася крадіжки у той час, як проаналізовані вище обставини, визначалися Кароліною в контексті вбивства. Згадана обставина була запозичена творцями ординації 1532 р. з канонічного права, в якому вона формулювалася латинською сентенцією – *necessitas non habet legem* (дослівно – «необхідність не знає закону») [11, с. 158]. Зокрема ст. 166 Кароліни перед-

бачала, що діяння особи може не вважатися злочином, якщо «через пряму голодну потребу, від якої страждав він сам, його дружина та діти, був змушений украсти щось із їстівних припасів, при цьому така крадіжка була незначною й стала відомою». Однак таке визнання не відбувалося автоматично, оскільки суддям і шефам належало отримати висновок знавців у сфері права з кожного конкретного випадку [4, с. 115-116].

З порівняльної метою варто зауважити, що Статути Великого князівства Литовського також визнали нестерпний голод обставиною, яка виключала злочинність діяння, але в іншому складі злочину – **здачі ворогу фортеці**. Вказане діяння вважалося формою державної зради, про яку йшлося у ст. 3 розд. 1 Статуту 1588 р.: «Хто б теж наш замок неприятелю віддав, крім причини голоду гвалтовного, ... такий по праву... життя і честь втрачає» [12, с. 46]. Згодом цю норму було запозичено у кодифікації «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. Зокрема ст. 2 гл. 3 цього законопроекту також визнавала нестерпний голод обставиною, що виключала злочинність діяння, при вчиненні державної зради у формі здачі міста чи фортеці ворогу [13, с. 111].

Як і в Кароліні 1532 р., у Статутах Велико князівства Литовського згадується про напад собаки, але в іншому контексті. Ст. 15 розд. 12 Статуту 1529 р., ст. 13 розд. 13 Статутів 1566 р. і 1588 р. дозволяли особі вбити чужого собаку палицею або холодною зброєю, захищаючись від його нападу [7, с. 100-101]. Так, у ст. 13 розд. 13 Статуту 1566 р. зазначалося наступне: «...а якби забив того пса руками кием чи якоюсь зброєю, а не кинувши щось і не застреливши, такий не повинен буде нічого платити». В іншому випадку вбивця собаки, який від нього захищався, мав сплатити штраф, розмір якого визначався ст. 12 того ж розділу [8, с. 394-395]. У вказаний спосіб литовське законодавство визначало межі згаданої обставини, що виключала злочинність діяння, при обороні від нападу собаки.

Висновки. Таким чином, Кароліна 1532 р. надавала значну увагу правовому регулюванню обставин, що виключали злочинність діяння, про що свідчать аналізовані статті. Їм не було відведено окремого підрозділу в структурі ординації, але ці статті знаходяться одна біля одної в її тексті. Головною обставиною, що виключала злочинність діяння, в німецькій кодифікації була необхідна оборона. Для визначення умов необхідної оборони ординація 1532 р. використовувала не тільки формальні приписи законодавства, але й приклади конкретних діянь. Важливо, що збірник не визнавав допустимою необхідну оборону в разі правомірного насильства з боку нападника (наприклад, при затриманні злочинця).

Крім неї, Кароліна 1532 р. вказувала також на інші обставини, але значно лаконічніше, і не закривала їхнього каталогу в своєму тексті, допускаючи інші не передбачені ординацією випадки. Для визначення наявності чи відсутності обставин, що виключали злочинність діяння, дотримання їхніх умов і меж у конкретних справах збірник німецького права наказував суддям щоразу звертатися до вчених-правознавців, що свідчить про складність відповідних конструкцій законодавця для тогочасного правозастосування. В ординації 1532 р. відбулася уніфікація підходів до розуміння обставин, які виключали злочинність діяння, оскільки раніше вони та умови їхньої правомірності мали відмінності у місцевому праві та судовій практиці конкретних земель.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Mańnicka M. Wpływ ideologii Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich na kształt instytucji obrony koniecznej w Polsce i w Niemczech. *Polski Rocznik Praw Człowieka i Prawa Humanitarnego*. 2011. 2. S. 315–334.
2. Історія держави і права зарубіжних країн: правові джерела / упор. Г.І. Трофанчук. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 352 с.
3. Müller C. Hals oder Peinliche Gerichtsordnung Kaiser Karls V. und des H. Röm. Reichs nach der Originalausgabe vom Jahre 1533. Leipzig: Verlag von Philipp Reclam jun., 1900. 112 s.
4. Кароліна. Уголовно-судебное уложение Карла V / пер. и предисл. С.Я. Булатова. Алма-Ата: Наука, 1967. 152 с.
5. Sosik R. Obrona konieczna w polskim i amerykańskim prawie karnym. Studium prawnoporównawcze. Rozprawa doktorska. Lulin: UMCS, 2019. 305 s.
6. Die Peinliche Gerichtsordnung Kaiser Karls V. von 1532 (Carolina) / G. Radbruch, A. Kaufmann (die Herausgeber). Stuttgart: Reclam, 1980. 160 s.
7. Копик Ю.В. Кримінальне право на українських землях у складі Великого князівства Литовського: дис. ... канд. юрид. наук. Спец. 12.00.01. Львів, 2015. 220 с.
8. Статути Великого князівства Литовського у 3-х томах. Том 2. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Паньова. Одеса: Юридична література, 2003. 560 с.

9. Namyslowski W. Pozasądowe organy porządku prawnego w krajach południowo-słowiańskich i polsko-litewskich. *Księga pamiątkowa ku uczczeniu czterechsetnej rocznicy wydania pierwszego statutu litewskiego*. Wilno, 1935. S. 81–105.
10. Малиновскій І. Ученіє о преступленіи по Литовскому Статуту. *Университетскія известія*. 1894. Год XXXIV. № 8. С. 1–51.
11. Burczak K., Dębiński A., Jońca M. Łacińskie sentencje i powiedzenia prawnicze. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck, 2013. 405 s.
12. Статути Великого князівства Литовського у 3-х томах. Том 3. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: 2-х кн. Книга 2 / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Паньова. Одеса: Юридична література, 2004. 568 с.
13. Зайцев О.В., Філіпенко В.Р. Історичні фактори соціальної обумовленості кримінальної відповідальності за державну зраду в Україні (XI–XVIII ст.). *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2016. № 1. С. 104–115.